

Looking to the East, explaining the strategy (with an overview of the thoughts of the leaders of the Islamic Revolution)

Mohsen Pak Ayin

Former ambassador of the Islamic Republic of Iran in Azerbaijan, Uzbekistan,
Thailand and Zambia. Email: mohsenpak@yahoo.com

Abstract

Eastern countries have always been prominent in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran and are important from the perspective of economic and political interests. The elites of the foreign policy of the Islamic Republic of Iran have proposed various policies in the form of the strategy of looking to the East to balance with the West and sell fossil fuels and import technology and consumer goods. What has always been discussed in various governments in the interaction with the East is the sale of oil and the import of goods under embargo conditions. With the victory of the Islamic Revolution of Imam Khomeini from the East and the way of interacting with it, it had a special meaning. In the period after the eight-year war, the imposition of the East was considered in a strategic interactive format. In the literature of the imams of the revolution, the concept of the East has a special content and it is said that countries are present in a certain geography. The research question is, what is the approach of the Leaders of the Islamic Revolution in relation to the concept of the East and adopting a strategy in interacting with it? In response to the above question, the following hypothesis is proposed that the approach of the Leaders of the Revolution towards the East includes countries that are more independent from the West, and these countries are prioritized in foreign policy interactions. The research method in this article is descriptive-explanatory and the method of collecting documentary materials.

Keywords: Leaders of the Revolution, looking to the East, Islamic Republic of Iran, western sanctions, dominance system, sale of fossil fuels, post-revolution governments.

نگاه به شرق از تبیین تا راهبرد (با تأکید بر اندیشه امامین انقلاب اسلامی)

محسن پاک آیین

سفیر پیشین جمهوری اسلامی ایران در کشورهای آذربایجان، ازبکستان، تایلند و زامبیا.

Email: mohsenpak@yahoo.com

چکیده

کشورهای شرقی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران همواره مطرح بوده‌اند و از زاویه مسائل و منافع اقتصادی و سیاسی از اهمیت برخوردارند. نخبگان سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قالب راهبرد نگاه به شرق جهت موازنه‌سازی با غرب و فروش سوخت‌های فسیلی و واردات فناوری و کالاهای مصرفی، سیاست‌های مختلفی را طرح کرده‌اند. آنچه در دولت‌های مختلف در تعامل با شرق همواره مطرح بوده است فروش نفت و واردات کالا در شرایط تحریمی بوده است. با پیروزی انقلاب اسلامی، امام خمینی^(ع) از شرق و نحوه تعامل با آن معنای خاصی را مد نظر داشت. در دوره پس از جنگ هشت‌ساله تحمیلی، شرق در قالب تعاملی راهبردی مد نظر قرار گرفت. در ادبیات امامین انقلاب، مفهوم شرق از محتوای خاصی برخوردار است و به کشورهایی گفته می‌شود که در جغرافیای خاصی حضور دارند. سؤال پژوهش این است که رویکرد امامین انقلاب اسلامی در ارتباط با مفهوم شرق و اتخاذ راهبرد در تعامل با آن چگونه است؟ در پاسخ به سؤال فوق فرضیه ذیل مطرح می‌شود که رویکرد امامین انقلاب نسبت به شرق، کشورهایی را که در برابر غرب مستقل‌تر هستند در برمی‌گیرد و این کشورها در اولویت تعاملات سیاست خارجی قرار می‌گیرند. روش پژوهش در مقاله حاضر توصیفی-تبیینی و روش جمع‌آوری مطالب اسنادی است.

واژگان کلیدی: امامین انقلاب، نگاه به شرق، جمهوری اسلامی ایران، تحریم‌های غرب، نظام

سلطه، فروش سوخت‌های فسیلی، دولت‌های پس از انقلاب.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۸

فصلنامه رهنمون انقلاب اسلامی، سال ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۳، صص ۱۰۱-۱۲۲

دسترسی به مقالات نشریه علمی رهنمون انقلاب اسلامی (Open Access) است.

Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0

نشریه علمی «رهنمون انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی

Doi: 10.22034/RIR.2024.201631

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه رهنمون انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

انقلاب اسلامی ایران که در دوران جنگ سرد به پیروزی رسید با اتخاذ سیاست نه شرقی - نه غربی رویکرد مستقل خود را نسبت به ارتباطات بین‌المللی نشان داد و تصریح کرد که در تنظیم روابط خارجی تحت سلطه ابرقدرت‌های شرق یا غرب قرار نمی‌گیرد. این رویکرد، هزینه‌های سنگینی برای ایران به‌خصوص در دوران تثبیت انقلاب اسلامی داشت که اتحاد ابرقدرت‌های شرق و غرب و هم‌پیمانان آن‌ها در حمایت از رژیم بعث عراق در جنگ تحمیلی نمونه بارز آن بود. جمهوری اسلامی ایران در عین حال با اتخاذ سیاست‌های مستقلانه در روابط خارجی نشان داد که سیاست نه شرقی - نه غربی، مانع برقراری روابط سیاسی با کشورهای دیگر نیست و از انزوای بین‌المللی استقبال نمی‌کند؛ بلکه با پرهیز از پذیرش سلطه می‌تواند در چهارچوب احترام متقابل ارتباط رسمی داشته باشد.

بعد از پایان جنگ سرد و فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱، شرایط جدیدی در نظام بین‌الملل برای تحمیل سلطه آمریکا فراهم شد و این کشور، ایجاد نظم نوین جهانی را با محوریت خود در برنامه قرار داد. جمهوری اسلامی ایران در اجرای رهنمودهای امام خمینی^(۵) و آیت‌الله خامنه‌ای و به دلیل ماهیت ضد سلطه و ضد استکباری خود، نظم جدید جهان که مبتنی بر یک‌جانبه‌گرایی بود را برنتابید و تعامل و تقویت روابط با کشورهای متمایل به چندجانبه‌گرایی را در اولویت سیاست خارجی خود قرار داد. رویکرد تعامل با شرق در شرایطی مطرح شد که غرب به‌عنوان راه نیازهای سیاست خارجی به‌تنهایی کافی تلقی نشد.

از این‌رو رویکرد نگاه به شرق در تنظیم روابط خارجی ایران برای تأمین منافع ملی، پُررنگ شد و مسیر تکاملی خود را آغاز کرد. این رویکرد، یک راهبرد منطقی و عقلانی بود که از اوایل پیروزی انقلاب، به دلیل رفتار خصومت‌آمیز آمریکا و متحدین اروپایی‌اش و وجود بی‌اعتمادی نسبت به غرب، در برنامه سیاست خارجی جمهوری اسلامی قرار گرفت. ایران با این رویکرد واقع‌بینانه، به دنبال ارتباط سالم و مبتنی بر منافع طرفین با کشورهای متمایل به چندجانبه‌گرایی بود. این رویکرد، به معنای پذیرش سلطه شرق و مغایر با سیاست «نه شرقی نه غربی» نبود و تأکید داشت که جمهوری اسلامی ایران در عین داشتن رابطه حسنه و دوستانه با همسایگان و

کشورهای شرقی، هرگز سلطه آنان را نمی‌پذیرد و با استقلال کامل، مناسبات خود را با این کشورها برای تأمین منافع ملی تنظیم می‌کند. در عین حال رویکرد نگاه به شرق به معنای نفی روابط با غرب نبود و ایران آمادگی داشت با کشورهای غربی، چنانچه برخورد خصومت‌آمیز را کنار گذاشته و به دنبال رابطه دوستانه بر اساس احترام متقابل باشند، همکاری نماید.

در همان سال‌های اول انقلاب، واژه «شرق» به تدریج نه فقط به عنوان یک مفهوم جغرافیایی بلکه به عنوان یک واژه سیاسی در ادبیات سیاسی انقلاب اسلامی وارد شد. جمهوری اسلامی ایران، در مفهوم جغرافیایی، عمدتاً کشورهای آسیا را به عنوان «شرق» مورد توجه قرار داد و در مفهوم سیاسی، «شرق» را به معنای کشورهای دانست که صرف‌نظر از موقعیت جغرافیایی، در مقابل «غرب» قرار دارند. در واقع کشورهایی که در شرق ایران قرار داشته و کشورهایی که از سوی سلطه‌گران «غرب» مورد ظلم واقع شده بودند، در ادبیات سیاسی انقلاب اسلامی «شرق» نامیده شدند. در ادبیات امامین انقلاب مفهوم شرق از محتوای خاصی برخوردار است و به کشورهای گفته می‌شود که در جغرافیای خاصی حضور دارند. سؤال پژوهش این است که رویکرد امامین انقلاب اسلامی در ارتباط با مفهوم شرق و اتخاذ راهبرد در تعامل با آن چگونه است؟ در پاسخ به سؤال فوق، فرضیه ذیل مطرح می‌شود که رویکرد امامین انقلاب نسبت به شرق، کشورهایی را که در برابر غرب مستقل‌تر هستند در بر می‌گیرد و این کشورها در اولویت تعاملات سیاست خارجی قرار می‌گیرند. روش پژوهش در مقاله حاضر توصیفی-تبیینی و روش جمع‌آوری مطالب اسنادی است.

۱. رویکرد امام خمینی به «مفهوم شرق»

پیروزی انقلاب اسلامی و جهت‌گیری‌های سیاست خارجی نسبت به شرق و غرب از اهمیت بالایی برخوردار است. امام خمینی^(۵) همواره با انتقاد از سیاست‌های سلطه‌طلبانه غرب، به دنبال بسط روابط خارجی در چهارچوب ارزش‌های انقلاب اسلامی بودند. در این بخش در قالب مبانی سیاست خارجی انقلابی، تقابل غرب علیه شرق و شرق به‌منزله بلوک ضد نظام سلطه به طرح اندیشه‌های امام خمینی^(۵) خواهیم پرداخت.

۱-۱. مبانی سیاست خارجی انقلابی

سیاست خارجی، خط‌مشی دولت‌ها در مواجهه با کشورهای دیگر است و در اندیشه سیاسی حضرت امام خمینی^(۵)، تنظیم روابط خارجی همواره مورد توجه و اهمیت بوده است. امام راحل با حفظ استقلال نظام، به ارتباط با خارج از کشور و برقراری روابط با کشورهای جهان اعتقاد داشتند و معمولاً در توصیه‌های خود به مسئولین دستگاه دیپلماسی، بر تقویت ارتباط با کشورهای جهان در چهارچوب رعایت احترام متقابل، تأکید داشته و سیاست تعامل با جهان را امری مبتنی بر عقل و شرع و متناسب با اصول کشورداری می‌دانستند. ایشان می‌فرمودند: «ما نمی‌خواهیم در یک کشوری زندگی کنیم که از دنیا منعزل باشد، ایران امروز نمی‌تواند این‌طور باشد، بلکه کشورهای دیگر هم نمی‌توانند این‌طور باشند که در یکجا بنشینند و مرزهایشان را ببندند، این غیرمعقول است. امروز دنیا مانند یک عائله و یک شهر است و یک شهر دارای محله‌های مختلفی است که با هم ارتباط دارد. وقتی دنیا وضعش این‌طور است ما نباید منعزل باشیم. ما باید با کشورهای ما با ما هستند و ما را اذیت نمی‌کنند، روابط داشته باشیم و آقایان در فکر این باشند و روابط را تحکیم کنند ... منتها نباید تحت سلطه خارجی باشیم، نباید آن‌ها دخالت در امور ما بکنند و نباید به ما خط بدهند» (امام خمینی^(۶)، بیانات، ۱۱/۸/۱۳۶۴).

امام خمینی^(۷) با حضور فعال و گسترده رسمی در عرصه بین‌الملل و برقراری روابط دوستانه با کشورهای جهان موافق بودند اما رژیم صهیونیستی را نامشروع دانسته و برقراری روابط با آن را نپسندیدند. آمریکا نیز به دلیل عدم پذیرش مفهوم رابطه متقابل عادلانه و محترمانه، در اولویت برنامه‌های سیاست خارجی قرار نداشت. ایشان هنگام حضور در پاریس از فرصت‌های ممکن برای تشریح روابط خارجی ایران در آینده استفاده کرده و برای رسانه‌های معتبر جهان دیدگاه‌های خود را بازگو می‌کردند. برای مثال در تاریخ ۱۸ دی ۱۳۵۷ هنگام اقامت در نوفل‌لوشاتو به خبرنگار شبکه ۲ تلویزیون فرانسه در زمینه سیاست خارجی فرمودند: «ما با اسرائیل چون غاصب است و در حال جنگ است با مسلمین، روابطی نخواهیم داشت؛ و اما آمریکا و شوروی؛ اگر دخالت در امور داخلی ما نکنند و با ما روابط حسنه داشته باشند با آن‌ها روابط برقرار خواهیم کرد» (خمینی، ۱۳۵۷، ج. ۵: ۳۸۰).

بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران در تاریخ ۲۵ دی ۱۳۵۷ نیز در نوفل‌لوشاتو در گفتگو با خبرنگار کانال یک تلویزیون فرانسه سیاست خارجی ایران با کشورهای مختلف را بر اساس احترام متقابل دانسته و گفتند: «سیاست خارجی ایران با همه دُول برحسب احترام متقابل است و هیچ فرقی بین دُول در این باره نیست... ما خواهان قطع روابط نیستیم. ما خواهان قطع وابستگی‌های ایران به دُول خارجی هستیم که اکنون شاه، ایران را وابسته به آمریکا و سایر دُول کرده است.» (خمینی، ۱۳۵۷، ج. ۵: ۴۶۷). در سطح تعامل با بلوک کمونیست شرق، ایشان همچنین در تاریخ ۱۸ دی ۱۳۵۷ در نوفل‌لوشاتو هنگام مصاحبه با خبرنگار انگلیسی روزنامه اکونومیست در رابطه با سیاست ایران نسبت به روسیه گفتند: «سیاست ما نسبت به روسیه مثل سیاست ما نسبت به آمریکا و سایر کشورهاست. ما بر اساس احترام متقابل به تمام کشورها احترام می‌گذاریم» (خمینی، ۱۳۵۷، ج. ۵: ۳۸۶).

ایشان مناسبات صلح‌آمیز با همسایگان را در امتداد رویکرد نگاه به شرق دانسته و فرمودند: «جمهوری اسلامی مایل است با همه هم‌جواریان و دیگران با صلح و صفا زندگی کند و از دولت‌های اسلامی اگر مورد تهاجم واقع شوند پشتیبانی می‌کند، لکن در مقابل کج‌رفتاری‌ها و ستمگری‌ها و اسلام‌شکنی‌ها با قامت بلند ایستاده است و از هیچ قدرتی، باکی ندارد» (خمینی، ۱۳۶۲، ج. ۱۷: ۳۹۶).

۱-۲. تقابل غرب علیه شرق

استعمار اقتصادی و چپاول منابع مادی مهم‌ترین نقد امام^(ع) به تمدن غرب و تاریخچه خشونت‌بار آن است. به باور ایشان ریشه‌های تقابل موجود به گذشته تاریخی استعماری غرب علیه شرق بازمی‌گردد. «دولت‌های استعمارطلب، دولت‌هایی که می‌خواهند ذخایر مسلمین را ببرند، با وسیله‌های مختلف، با نیرنگ‌های متعدد، دول اسلامی را، سران دول اسلامی را، اغفال می‌کنند. گاهی به اسم شیعه و سنی اختلاف ایجاد می‌کنند. حتی در شرق، آن‌هایی هم که جزء مسلمین نیستند، آن‌ها هم، گول خورده‌اند. گفته می‌شود که در هندوستان در مثلاً عید اضحی، مقدار زیادی از گاوهای مقدس، پیش گاوپرستان می‌آورند و به مسلمین به قیمت ارزان می‌فروشند و آن‌ها را وادار می‌کنند که گاوهای مقدس پیش آن طوایف را، ذبح کنند و بعد به آن‌ها می‌گویند که این‌ها گاوهای مقدس شما را ذبح کردند؛ یک هیچانی در بین هندو و

مُسلم، در بین طوایف هندی‌ها، به‌پا می‌شود و یک غوغا و توجه بلند می‌شود و از این غوغا آن‌ها استفاده می‌کنند، شرق را می‌بلعند» (خمینی، جلد اول: ۳۷۴).

انتقاد از اسراف و تبذیر در تمدن غرب و آمریکا و تحمیل هزینه‌های آن بر ملت‌های شرقی از دیگر انتقاداتی است که حضرت امام (ره) مطرح کردند که می‌تواند عرصه تقابل با غرب قلمداد شود. «همین چند روز (قبل) در روزنامه اطلاعات بود که غذای سه روز آمریکا که دور ریخته می‌شود به اندازه تمام غذای ملت چین است که ششصد و پنجاه میلیون است - مال یک روز. سه روز فُضلات غذای آمریکا به اندازه ششصد و پنجاه میلیون جمعیت استفاده بکند یک روز - آن تفاله‌هایی که آن‌ها بناست دور بریزند. چرا شرق را تحت قدرت نیاورند؟ تحت اسارت نیاورند؟ تا به شرق با قیمت‌های مناسب بفروشند و طلا کنند و طلا را ببرند؟ چرا این کار را نکنند؟» (خمینی، ۱۳۴۲، ج. ۱: ۳۷۶).

در حوزه پزشکی و زخم‌هایی که غرب بر شرق در این حوزه وارد کرده است ایشان از سیاست‌های غرب نسبت به شرق، حتی در حوزه پزشکی انتقاد داشته و می‌فرمودند: «این آقایان انسان دوست‌ها، دواهایی که می‌خواهند بفهمند که آیا مفید است یا مضر است می‌فرستند پیش ماها. صادر می‌کنند به شرق. همان‌طوری که اطباء، یک موش را، یک خرگوش را برای بعضی دواها تجربه می‌کنند و [آزمایش] می‌کنند که بفهمند که این دواها چه جوری است، این‌ها ماها را تجربه می‌کنند» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۱۱: ۲۲۵).

امام راحل استحاله فرهنگی شرق توسط غرب را نکوهش کرده و این سیاست را در جهت تخدیر جوانان شرقی می‌دانند. در این بیان، ایشان «شرق» را فراتر از حوزه جغرافیایی و در سطح جهانی و با مفهوم سیاسی مطرح می‌کنند «این‌ها درصد بودند که این انسان‌ها را از آن حالی که به‌حسب طبع خودشان و فطرت اسلامی خودشان هست برگردانند به یک حال دیگر، و نگذارند نیروی انسانی این کشور، بلکه نیروی انسانی شرق پیش برود. با شیوه‌های مختلف، در هر جا به یک شیوه خاصی و طرح خاصی انجام این کار را می‌خواستند (انجام) بدهند که جوان‌های ما از آن قدرت فعاله که دارند برگردند به یک حال سستی و رخوت و بی‌تفاوتی» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۱۱: ۵۳۱).

امام خمینی^(۵) به استحاله فرهنگی زنان شرقی نیز توجه کرده و می‌فرماید: «این‌ها می‌خواهند انسان در این شرق نباشد. این‌ها می‌خواهند که زن‌های بافضیلت در شرق نباشد. یک دسته زن‌هایی باشند مطابق میل آن‌ها عمل بکنند؛ و این‌ها نمی‌توانند با فضیلت باشند» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۷: ۴۴۳). در سطح مسائل فرهنگی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عرصه‌های تقابل، ایشان در جمع فرهنگیان اصفهان تربیت صحیح در ممالک شرق را عامل مقابله با استعمار دانسته و حمله به علما و فرهنگیان را از شیوه‌های استعمار تلقی می‌کنند. «با تربیت صحیح ممکن نیست که یک مملکتی تحت نظر استعمار برود و آن‌هایی که می‌خواهند این ممالک تحت نفوذ - ممالکی که حالا باید بگوییم ممالک شرق ... را بچاپند، این‌ها به این دو جناح حمله کردند: به جناح علمای قدیم، و به جناح فرهنگ» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۷: ۴۳۰).

امام خمینی^(۵) دولت آمریکا در زمان ریاست جمهوری کارتر را ظالم به ملت ایران و ملت خود دانسته و می‌گویند «این باعث شده که شرق هم نسبت به ملت آمریکا بدبین شود. الان شرق نسبت به ملت آمریکا هم ممکن است که بدبین بشوند و کارتر دارد این کار را می‌کند و باید ملت آمریکا خودش را دریابد» ایشان خطاب به کارتر می‌گویند: «شما برای اینکه در انتخابات ریاست جمهوری پیروز شوی ملت آمریکا را در مقابل شرق، فاسد جلوه داده‌اید» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۱۱: ۳۰۳).

۱-۳. شرق به‌منزله بلوک ضد نظام سلطه

در ارتباط با رویکرد نگاه به «شرق»، امام راحل^(۵) در مفهوم جغرافیایی، عمدتاً کشورهای آسیا را به‌عنوان «شرق» مورد توجه قرار داده‌اند و در مفهوم سیاسی، «شرق» را به معنای کشورهای دانستند که صرف‌نظر از موقعیت جغرافیایی، در مقابل «غرب» قرار داشتند. در واقع کشورهای واقع در آسیا و کشورهای هم‌سو با سیاست خارجی ایران در ادبیات سیاسی امام خمینی^(۵)، «شرق» نامیده می‌شدند. رویکرد امام خمینی^(۵) در سیاست خارجی، ایجاد نوعی تفاهم و اتحاد در جناح «شرق» برای مقابله با سلطه‌طلبی «غرب» بود. امام راحل برای شرق با مفاهیم جغرافیایی و سیاسی، اصالت قائل بوده و حتی به غیرمسلمانان توصیه می‌کردند که شرقی باشند و در مقابل غرب بایستند. «بهتر این است با آن‌هایی که می‌خواهند ما را بچاپند رابطه نداشته باشیم تا یک‌وقتی که به خود بیایند و بفهمند شرق هم هست

در عالم. آن روزی که بفهمند که شرق هم یک جایی هست که تمدن از او پیش آن‌ها رفته است و مع‌الأسف خود شرق هم خودش را گم کرده است، آن روز ما روابط ممکن است پیدا بکنیم. روابطی که متقابل باشد با هم. متعادل باشد با هم» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۱۱: ۳۰۳).

امام خمینی با اشاره به بودایی‌ها و هندوها که اکثراً در آسیا زندگی می‌کنند، آسیا را به لحاظ جغرافیایی، نماد شرق می‌دانند. ایشان از اینکه استعمار در کشورهای آسیایی به دنبال ایجاد اختلاف میان پیروان ادیان الهی و آیین‌های بومی هستند، گلایه داشته و دولت‌های شرقی را به اتحاد در مقابل غرب فرا می‌خوانند. «همه مجتمعاً در مقابل غرب؛ غرب زده نباشند، در مقابل غرب بایستند دول شرق؛ حتی بودایی‌ها، بایستند در مقابل غرب؛ غرب را عقبش بزنند. بعد در بین خودشان یک حکومت آرام، یک اجتماع آرام؛ همه ممالک سر جای خودش باقی؛ هیچ کدام به هیچ کدام تجاوز نکنند؛ همه با هم برادر باشند. اگر غیر خواست به آن‌ها تجاوز کند، همه با هم ناله بشوند و جلو بروند» (خمینی، ۱۳۴۲، ج. ۱: ۳۸۴).

امام خمینی معتقد بودند که شرق با جمعیت زیاد خود باید در مسیر خودکفایی حرکت کرده و تعلقات خود را نسبت به غرب کم کند. ایشان در تاریخ ۲۱ آذر ۱۳۵۸ در جمع پیشه‌وران اصفهان می‌فرمایند: «ما الان یک جمعیت سی و پنج میلیونی و شرق یک جمعیت چند صد میلیونی، همچون تعلق به غرب و به این قدرت‌های بزرگ پیدا کردیم و همچون مغزهای ما متوجه به غرب است که وقتی در کارخانه‌های خودمان یک فاستونی را درست می‌کنند، به اسم انگلیسی می‌خواهند آبش کنند، به‌طور لاتین آنجا می‌نویسند و بعد هم می‌گویند فاستونی انگلیسی. با اینکه فاستونی مال خودمان؛ مال اصفهان است. لکن به اسم انگلیسی است، چرا؟» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۱۱: ۳۳۰).

نکته مهم اینکه امام خمینی^(ع)، پیروزی انقلاب اسلامی را موجب توجه بیشتر کشورهای جهان به «شرق» دانسته و شکست ایران را شکست شرق و مستضعفین تلقی می‌کنند. ایشان در دیدار با افسران ارتش پاکستان در تاریخ اول آذر ۱۳۵۸ با اشاره به ضرورت مقابله با آمریکا می‌گویند: «شما برادرها سلام مرا به ارتش خودتان به آقای ضیاءالحق برسانید و از قول من به آن‌ها بگویید که برادرهای شما در مقابله

کفر گرفتار هستند. شما قیام کنید. ارتش پاکستان قیام کند در مقابل یک همچو ظلمی که الان دارد به برادرهایشان می‌شود. یک همچو قیامی که الان ما کردیم، در مقابل کفر است. این نسبت به مقدرات شما هم تأثیر دارد. کسی خیال نکند که اگر ایران شکست بخورد، خودش باقی می‌ماند. اگر ایران شکست بخورد شرق شکست خورده است. اگر ایران شکست بخورد مستضعفین شکست خورده‌اند. باید همه با هم متصل و متحد، با هم قیام کنیم و این جرثومه فساد را از تاریخ بیرون کنیم» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۱۱: ۱۰۸).

ایشان در بخش دیگری از سخنان خود خطاب به افسران پاکستانی با اشاره به انقلاب اسلامی ایران می‌گویند «اگر این نهضت، خدای نخواستہ به سستی گراید یا از بین برود، حساب شرق، حساب تمام شرق و خصوصاً مسلمین [را] به تباهی خواهند کشید. من از همه ملت‌های اسلامی، از همه مسلمین، از همه ارتش‌های اسلامی، از همه قوای انتظامی اسلامی، از همه رؤسای جمهور ممالک اسلامی می‌خواهم که با این نهضت ما همراه باشند» (خمینی، ۱۳۵۸، ج. ۱۱: ۱۰۶). در مجموع امام خمینی^(۵) در عین بی‌اعتمادی کامل به غرب، به‌دنبال ایجاد نوعی اتحاد در شرق میان دولت‌ها و ملت‌های شرقی برای مقابله با سلطه غرب بودند و در سیاست خارجی ضمن تأکید بر روابط با کشورها بر اساس احترام متقابل، تقویت مناسبات دوستانه با شرق را ارجح می‌دانستند.

۲. رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای به راهبرد نگاه به شرق

از دید آیت‌الله خامنه‌ای، رویکرد نگاه به شرق در سیاست خارجی، به معنای پذیرش سلطه شرق و مغایر با سیاست «نه شرقی نه غربی» نیست. جمهوری اسلامی ایران در عین داشتن رابطه حسنه و دوستانه با همسایگان و قدرت‌های شرقی، هرگز سلطه آنان را نمی‌پذیرد و با استقلال کامل، مناسبات خود با این کشورها را تنظیم می‌کند. ایشان در بیانات خود در پرهیز از پذیرش سلطه قدرت‌ها، می‌فرماید: «عزت یک ملت در سیاست‌های گوناگون و در تعاملش با کشورهای دیگر و دولت‌ها و قدرت‌ها، این است که از استقلال رأی برخوردار باشد. یک دولت، یک نظام در مقابل قدرت‌ها آن‌چنان ظهور کند که نتوانند در هیچ مسئله‌ای اراده خودشان را بر او تحمیل کنند» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۶/۸/۱۱).

ایشان در دفاع از اصل «نه شرقی - نه غربی» آن را خط جدایی از ابرقدرت‌ها دانسته و با تأکید بر ادامه خط و راه امام در حوزه سیاست خارجی می‌گویند: «درزمینه مسائل خارجی، یعنی مقابله با استکبار، خط جدایی از ابرقدرت‌ها و قدرت‌های دخالت‌کننده؛ آن چیزی که با عنوان افتخارآمیز «نه شرقی، نه غربی» - در آن روزی که دنیا واقعاً بلوک‌بندی شرق و غرب داشت - معرفی می‌شد، مبارزه با قدرت‌های ظالم و ستمگر عالم، مقابله و معارضة حتمی با هر نشانه‌ای از سلطه‌گری که در دنیا مشهود باشد - در هر جای دنیا فرقی نمی‌کند، از نظر ما تسلط چنگال‌های نظام سلطه نسبت به هر ملت و هر کشوری و در هر جایی مردود است» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۸/۰۳/۱۴).

۱-۲. جغرافیای شرق

در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، شرق مجموعه‌ای از کشورها است که از ظرفیت لازم برای تعامل با جمهوری اسلامی ایران برخوردار هستند. ایشان با توجه به اهمیت آسیا، کار با این قاره را مصداق «مجاهدت» دانسته و می‌گویند: «آسیا یک قاره بزرگی است، ما در غرب آسیا قرار داریم. این منطقه منطقه بسیار حساسی است؛ منطقه‌ای است که از لحاظ راهبردی، مهم؛ از لحاظ نظامی، مهم؛ از لحاظ منابع زیرزمینی، مهم و از لحاظ ارتباط بین سه قاره - آسیا و اروپا و آفریقا - منطقه مهمی است. روی این منطقه برنامه دارند، نقشه دارند؛ باید این نقشه‌ها را ببینیم چیست و با این مقابله کنیم؛ این شد مجاهدت» در همین رابطه، آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار با «ترانگ تان سانگ» رئیس‌جمهوری ویتنام، سیاست قطعی جمهوری اسلامی را همکاری با کشورهای آسیایی از جمله ویتنام دانسته و می‌گویند: «ما از همکاری‌های شما در مجامع جهانی نیز مطلع هستیم و معتقدیم تا جایی که امکان و ظرفیت وجود دارد، باید همکاری‌ها را گسترش داد» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۴/۱۲/۲۵).

از نظر آیت‌الله خامنه‌ای، رویکرد نگاه به شرق که امروز به دلیل رفتار خصومت‌آمیز آمریکا نسبت به ایران و بی‌اعتمادی در مورد سیاست‌های اروپا، در اولویت برنامه‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران قرار دارد، به دنبال ارتباط سالم و مبتنی بر منافع طرفین و عدم پذیرش زورگویی و سلطه با قدرت‌های شرقی و همسایگان است. در این رویکرد، اصل سیاسی و زیربنایی نه شرقی - نه غربی، محفوظ و غیرقابل تغییر

است و افزایش روابط با همسایگان و کشورهای شرق، با هدف تأمین منافع ملی و تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی و همچنین تقویت جبهه چندجانبه‌گرایی در جهان، دنبال می‌شود. ایشان در اجتماع عظیم زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی در سخنرانی مبسوط خود، بر محکم‌کردن صد درصدی روابط خود با آسیا تأکید کرده و می‌افزایند: «جمهوری اسلامی با محکم‌کردن صد درصدی روابط خود با آسیا، از این پس نیز به گسترش ارتباطات سیاسی، اقتصادی، علمی و فنی با کشورهای مهم این منطقه ادامه خواهد داد. عضویت در برخی پیمان‌های مهم منطقه‌ای و تقویت روابط با آفریقا و آمریکای لاتین از دیگر پیشرفت‌های حوزه ارتباطات خارجی است، ضمن این‌که با اروپایی‌ها هم قهر نیستیم و اگر از تبعیت آمریکا دست بردارند حاضریم با آن‌ها کار کنیم». در مجموع از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، رویکرد «نگاه به شرق» مبتنی بر تقویت روابط با کشورهای غیرهم‌سو با آمریکا، افزایش ارتباطات راهبردی با چین، روسیه، هند و اتحادیه آ.سه.آن، کشورهای همسایه، اعمال دیپلماسی فعال در آمریکای لاتین و آفریقا و پیوستن به پیمان‌های منطقه‌ای است که از برجستگی‌های رویکرد جدید ایران در سیاست خارجی محسوب می‌شود.

۲-۲. اولویت شرق بر غرب

بر اساس دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای، راهبرد جمهوری اسلامی ایران منبعت از نگاه بلند امام خمینی^(۵)، مبتنی بر تقویت مناسبات با همه کشورهای جهان به استثنای رژیم جعلی صهیونیستی و آمریکا به دلیل تداوم خصومت علیه ایران بوده است. از نظر آیت‌الله خامنه‌ای، نگاه به شرق یک رویکرد واقع‌بینانه بوده که به دنبال استفاده از فرصت‌های ارتباطی با کشورهای مختلف است. در بیانات ایشان، گزاره «ترجیح همسایه بر دور، ترجیح ملت‌ها و کشورهایی که با ما وجه مشترکی دارند» دلالت بر ضرورت توجه ایران به همسایگان، حوزه آسیا و کشورهای هم‌سو دارد. رهبر انقلاب در این رابطه می‌گویند: «در سیاست خارجی، ترجیح شرق بر غرب، ترجیح همسایه بر دور، ترجیح ملت‌ها و کشورهایی که با ما وجه مشترکی دارند بر دیگران، یکی از اولویت‌های امروز ما است» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۶/۱۱/۲۹).

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران یک سیاست جامع و فراگیر است و آیت‌الله خامنه‌ای با نگاه دوراندیشانه خود، همواره بر ضرورت تقویت ارتباطات

بین‌المللی با اولویت کشورهای شرق در مفاهیم جغرافیایی و سیاسی، تأکید داشته‌اند. ایشان بر اساس مفاد مندرج در سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ مبتنی بر «تعامل سازنده و مؤثر با جهان» خاطرنشان می‌کنند: «من می‌بینم بعضی از برادران ما گاهی اوقات می‌گویند که ما باید با همه دنیا رابطه داشته باشیم؛ خوب، بله، با همه دنیا - البته منهای آمریکا و رژیم صهیونیستی - باید رابطه داشته باشیم؛ ما مشکلی نداریم. اولاً همه دنیا فقط اروپا و فقط غرب نیست؛ در همین حدود چهار سال قبل از این و در همین شهر تهران، مگر اجلاسی تشکیل نشد که بیش از ۱۳۰ یا ۱۴۰ کشور در آن شرکت کردند؟ حدود چهل یا بیشتر رئیس دولت و رئیس کشور شرکت کردند؛ از همه‌جا آمدند اینجا و در اجلاس غیر متعهدها شرکت کردند. ما مشکلی نداریم با این‌ها؛ دنیا که فقط اروپا نیست؛ دنیا جای وسیعی است. قدرت‌ها هم امروز در دنیا پخش شده و تقسیم شده؛ شرق دنیا - یعنی منطقه آسیا - امروز مرکز یک قدرت عظیمی است. ما با این‌ها ارتباط داریم؛ ما حرفی نداریم. با اروپا هم ما مشکلی نداریم، اروپایی‌ها با ما مشکل ایجاد کرده‌اند» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۴/۱۲/۲۰).

آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار نخبگان و استعدادهای برتر، حتی ارتباط علمی با کشورهای پیشرفته آسیایی را در قالب رویکرد نگاه به شرق، بر همکاری با غرب ارجح دانسته و تصریح می‌کنند: «عمدتاً نگاه باید طرف شرق باشد؛ نگاه طرف غرب و اروپا و مانند این‌ها برای ما جز معطل کردن، جز دردسر، جز منت کشیدن و کوچک شدن هیچ اثری ندارد. باید نگاهمان طرف شرق باشد؛ کشورهایی هستند که می‌توانند به ما کمک کنند، می‌توانیم با چهره برابر با آن‌ها مواجه بشویم، ما به آن‌ها کمک کنیم، آن‌ها هم به ما کمک کنند، تبادل علمی با آن‌ها داشته باشیم» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۷/۷/۲۵).

آیت‌الله خامنه‌ای تقویت روابط با همسایگان را بخشی از رویکرد نگاه به شرق دانسته و در نخستین روز از سال ۱۳۹۷ در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، پیرامون استفاده از ظرفیت‌های همسایگان برای مقاوم‌سازی اقتصاد، نکاتی گفتند که تأکید بر «ترجیح همسایه بر دور» و در چهارچوب رویکرد نگاه به شرق می‌تواند معنا شود. «همسایگان متعدد؛ با پانزده کشور ما همسایه هستیم و این یک امکان و یک ظرفیت بسیار مهم برای کشور است. کشور ما از لحاظ جغرافیایی در

جای حسّاسی قرار گرفته است؛ نقطه اتصال شرق و غرب و شمال و جنوب است و این از لحاظ جغرافیایی مهم است ... بایستی ما که با پانزده کشور همسایه‌ایم - غیر از کشورهای دیگرِ دوردست که می‌توانند کالای ایرانی را مصرف نکنند، با پانزده کشور همسایه هستیم- از این همسایگی استفاده کنیم، کالای ایرانی را صادر کنیم؛ این، هم به عهده وزارت خارجه است، هم به عهده وزارت بازرگانی است، هم به عهده فعّالان اقتصادی مردمی است؛ بازاریابی کنند» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۷/۱/۱).

۳. دولت‌های پس از انقلاب و راهبرد نگاه به شرق

دولت‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی در تعامل با شرق به دنبال تأمین منافع اقتصادی و موازنه‌سازی با غرب بودند. از این‌رو کشورهایی مانند چین، روسیه و مالزی همواره در سیاست خارجی مطرح بوده‌اند. سایر کشورهای شرقی در قالب بسط منافع سیاسی و راهبردی به‌عنوان مکمل سیاست نگاه به شرق حضور دارند.

۳-۱. دولت سازندگی و اقتصادگرایی

در دوره حجت‌الاسلام‌المسلمین هاشمی رفسنجانی، برای گشایش‌های اقتصادی و نظامی بعد از جنگ، رویکرد نگاه به شرق به مفهوم نگاه به آسیا معنا شد و به همین دلیل ایشان در کسوت رئیس مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۴ به ژاپن سفر کرد (کیوان‌حسینی و فدوی، ۱۴۰۳). به‌زودی مشخص شد که ژاپن علی‌رغم استقرار در آسیا، در چهارچوب متحدین غرب تعریف می‌شود و انگیزه کافی برای تأمین منافع ایران ندارد. متعاقباً چین و کره شمالی برای تقویت رویکرد نگاه به شرق مطرح شدند و آقای هاشمی رفسنجانی در سال ۱۳۷۱ در سفر به پکن و با «یانگ شانکن» رئیس‌جمهور این کشور ملاقات کرد؛ اما چین به‌دلیل رفتار محتاطانه در قبال غرب و کره شمالی به علت انزوای سیاسی و ضعف اقتصادی نتوانستند نظر ایران را تأمین کنند (پروانه، ۱۳۹۴). در همین چهارچوب، آقای هاشمی رفسنجانی در سال ۱۹۹۶ در سفر خود به هند بر تقویت پیوندهای میان ایران و کشورهای قدرتمند آسیایی تأکید و طرح اتحاد راهبردی را از سوی دولت خود پیشنهاد کرد. کشورهای آسیایی از جمله هند و چین و حتی روسیه، این طرح را برای ایجاد بلوکی در مقابل آمریکا تلقی نموده و از آن استقبال نکردند (زروانی و همکاران، ۱۳۹۴).

۲-۳. دولت اصلاحات و چندجانبه‌گرایی

برخی از جنبه‌های سیاست خارجی نگاه به شرق که در دولت آقای رفسنجانی پی‌ریزی شده بود، در دولت حجت‌الاسلام سید محمد خاتمی نیز دنبال شد. این دولت با اتخاذ سیاست تنش‌زدایی با کشورهای جهان و طرح ایده گفت‌وگوی تمدن‌ها، نگاه فرهنگی به شرق را دنبال کرد. در همین ارتباط، رئیس‌جمهور به دعوت «جیانگ زمین» رئیس‌جمهوری خلق چین، در تیرماه ۱۳۷۹ نخستین سفر خود به شرق آسیا را انجام داد. یک هیئت اقتصادی ۷۰ نفره متشکل از مدیران بخش خصوصی ایران نیز آقای خاتمی را همراهی می‌کردند و نشست فعالان اقتصادی و تجاری ایران و چین نیز برگزار شد.

در این سفر هشت سند همکاری - برای توسعه روابط دوجانبه با آن کشور به امضا رسید و مناسبات اقتصادی ایران با چین در سال ۱۳۸۱ به ۳/۷ میلیارد دلار رسید. در این دولت رویکرد نگاه به شرق در امتداد سیاست تنش‌زدایی با غرب تعریف شد و به همین دلیل ایجاد روابط اقتصادی با چین، هند، ژاپن، اندونزی، کره جنوبی، هنگ‌کنگ و سنگاپور نیز تحت تأثیر سیاست نگاه به غرب قرار گرفت. در عین حال انعطاف در مقابل غرب که نماد آن تعلیق فعالیت‌های هسته‌ای بود نیز گره‌ای از مشکلات سیاست خارجی ایران باز نکرد. در مجموع سیاست نگاه به شرق در این دوره فاقد آثار جدی در روابط خارجی ایران بود و سیاست تنش‌زدایی و اعتمادسازی با غرب، مناسبات با شرق را به حاشیه برد. سیاست‌گذاران دولت اصلاحات ترجیح می‌دادند مناسبات با کشورهای شرقی و هم‌سو در حدی باشد که سیاست تنش‌زدایی با آمریکا و غرب را دچار آسیب نسازد.

۳-۳. دولت نهم و دهم و مبنای انقلابی

در دوره ریاست جمهوری آقای احمدی‌نژاد، سیاست خارجی ایران تحت تأثیر مسئله هسته‌ای و توسعه این صنعت پس از حدود سه سال تعلیق در دوره اصلاحات بود. در رویکرد دولت جدید برخی از سیاست‌های دولت اصلاحات از جمله انعطاف در موضوع انرژی هسته‌ای و اولویت‌دادن به روابط با آمریکا و اروپا دنبال نشد و گرایش به سیاست نگاه به شرق مورد توجه قرار گرفت. آقای احمدی‌نژاد در دولت‌های نهم و دهم، سه بار به چین سفر کرد و ایران به عضویت ناظر سازمان همکاری شانگهای

درآمد. در دولت نهم توسعه روابط با کشورهای هم‌سو و مخالف غرب صرف‌نظر از موقعیت جغرافیایی، ذیل سیاست نگاه به شرق تعریف شد و توجه به روسیه و کشورهای آمریکای لاتین از جمله ونزوئلا، کوبا، نیکاراگوئه، بولیوی و برزیل افزایش یافت.

دولت احمدی‌نژاد بر این باور بود که این کشورها در کنار کشورهای آسیایی همچون چین و هند و اتحادیه آ.سه.آن، می‌توانند نقش مهمی در مبادلات منطقه‌ای، ایجاد موازنه بین‌المللی و تعدیل نظام تک‌قطبی داشته باشند. بر اساس این نگاه، کشورهای آمریکای لاتین و آفریقا نیز در حوزه شرق تعریف شدند. در این دوره سیاست‌های مقابله‌جویانه آمریکا و فشارهای غرب بر کشورهای آسیایی، پیشبرد سیاست نگاه به شرق ایران را با مشکل مواجه ساخت. در عین حال وضعیت پرونده هسته‌ای ایران در دولت دهم که منجر به مذاکرات ایران با کشورهای انگلیس، فرانسه و آلمان شد، تمرکز بر روی سیاست نگاه به شرق را کاهش داد.

۳-۴. دولت تدبیر و امید و حل مسائل هسته‌ای

پس از پایان دولت آقای محمود احمدی‌نژاد در سال ۱۳۹۲ و روی کار آمدن دولت یازدهم به ریاست حسن روحانی، تمرکز بر موضوع هسته‌ای افزایش یافت و پس از توافق با غرب با عنوان برنامه جامع اقدام مشترک (برجام)، حدود یک سال سفر هیئت‌های بلندپایه غربی به ایران به‌طور مستمر ادامه یافت. در این دوره انتظار بود که دولت یازدهم با عدم اعتماد به غرب از فرصت برجام استفاده کرده و پیوندهای خود را با شرق و کشورهای آسیایی که در کنار آمریکا و علیه ایران نبودند، محکم کند؛ اما نه تنها این‌گونه نشد بلکه گرایش دولت به انعقاد قرارداد با شرکت‌های بزرگ غربی همچون بوئینگ، ایرباس، توتال، شورت، ماک، بنز، پژو و ... سیاست نگاه به شرق را به حاشیه برد و کشورهایی همچون چین را از ایران رنجاند (کریمی‌فرد، ۱۴۰۱). البته در دولت‌های یازدهم و دوازدهم نیز روابط با برخی از کشورهای آسیایی همچون هند و چین در مقطعی فعال شد و برنامه ۲۵ ساله همکاری‌های مشترک ایران و چین و سند همکاری بیست‌ساله با روسیه، با حمایت رهبر انقلاب امضا شد (جعفری و همکاران، ۱۴۰۱).

متأسفانه تا این زمان، سیاست نگاه به شرق در دولت‌های مختلف یک راهکار یا رویکرد تاکتیکی برای تنظیم روابط با غرب بود؛ به عبارت دیگر، در مقطعی که کشور با غرب مشکل داشت از سیاست نگاه به شرق برای تنظیم رابطه با غرب، به عنوان یک ابزار استفاده می‌شد و بعد از بهبود روابط با غرب، این سیاست به حاشیه می‌رفت. دوستان ایران همچون روسیه، چین، مالزی و ... این تاکتیک یا راهکار را شناخته بودند و گاهی نیز گلایه خود را ابراز می‌کردند (اجرلو، ۱۴۰۱). یک بار ماهاتیر محمد نخست‌وزیر وقت مالزی صریحاً این مطلب را در دیدار با یکی از مقامات ایرانی مطرح کرد و گفت: «هرگاه شما با غرب مشکل پیدا می‌کنید سراغ مالزی و شرکت‌های پتروناس و پروتون می‌آیید و وقتی مشکل خود را با غرب حل کردید، ما را فراموش می‌کنید.» بعد از توافق برجام باید شرکت‌های چینی یا روسی را برای سرمایه‌گذاری در ایران می‌پذیرفتیم و به شرکت‌های غربی اتکا نمی‌کردیم. برای مثال در انعقاد قرارداد با شرکت توتال اشتباه کردیم، زیرا مسلم بود که در صورت خروج آمریکا از برجام، همراه ما نخواهند بود. اگر آن زمان با یک شرکت هندی، چینی و مالزیایی قرارداد می‌بستیم شاید می‌توانستیم دستاوردهای بهتری داشته باشیم و مشکلات فعلی مواجه نباشیم. در دولت یازدهم و دوازدهم، سیاست نگاه به شرق به جای آنکه راهی برای ایجاد فرصت باشد، به عنوان یک ترفند برای مدیریت چالش با غرب استفاده می‌شد و به بیان بهتر، این رویکرد بیشتر تحت تأثیر روابط ایران با غرب بود (صبوری و صالحیان، ۱۳۹۶: ۱۴۱).

۳-۵. دولت سیزدهم و نگاه به شرق

به دنبال پیروزی حجت‌الاسلام والمسلمین سید ابراهیم رئیسی، دولت سیزدهم در مسیر تغییر رویکرد از غرب‌محوری در سیاست خارجی، تلاش کرد تا راهکار و نگاه تاکتیکی به شرق به یک سیاست راهبردی تبدیل شود. در این رابطه تقویت روابط با همسایگان، افزایش تعامل با آسیا و توسعه همکاری با کشورهای هم‌سور در آمریکای لاتین، شرق اروپا و آفریقا با نگاه راهبردی دنبال شد (سلیمانی، ۱۴۰۱). در اوایل کار دولت سیزدهم، سفر آقای رئیسی به تاجیکستان، ترکمنستان و روسیه نشان داد که رویکرد نگاه به شرق به عنوان یک راهبرد، اولویت پیدا کرده است. در همین ارتباط عضویت رسمی ایران در سازمان شانگهای و عضویت ناظر ما در اتحادیه اوراسیا و

تمایل برای عضویت در اتحادیه بریکس، رویکرد نگاه به شرق را علنی‌تر ساخت. در دولت سیزدهم تقویت جبهه چندجانبه‌گرایانه نیز در امتداد رویکرد نگاه به شرق تعریف شد و لازمه حرکت در این مسیر، پیشرفت روابط با همه دوستان در منطقه و فرا منطقه، آمریکای لاتین و آفریقا بود (حسینی، ۱۴۰۱: ۱۴).

ادامه سفرهای آقای رئیسی به چین، سوریه، عراق، ازبکستان، قزاقستان، اندونزی، ونزوئلا، کوبا، نیکاراگوئه، کنیا، اوگاندا و زیمبابوه، نگاه راهبردی ایران به شرق در ابعاد جغرافیایی و سیاسی را تثبیت کرد و نشان داد که این راهبرد به یک یا دو کشور محدود نمی‌شود (باقری دولت‌آبادی، ۱۴۰۰: ۲۱).

در عین حال حفظ میز مذاکرات با اعضای ۱+۵ مشخص ساخت که نگاه راهبردی ایران به شرق به معنای غفلت نسبت به غرب نیست بلکه اگره موجود برای تعامل با غرب به دلیل اقدامات خصومت‌آمیز مکرر این کشورها علیه ایران است که با تداوم تحریم‌های ظالمانه و حمایت از گروه‌های برانداز در اغتشاشات اخیر، کاملاً برجسته شده بود. رویکرد راهبردی دولت سیزدهم در نگاه به شرق، که مبتنی بر مؤلفه‌های اقتدار ملی در عرصه دیپلماسی بود، باعث افزایش تأثیرگذاری ایران در معادلات بین‌المللی و منطقه‌ای، ارتقای جایگاه کشور در جهان و تأمین منافع ملی بوده و در صورت تداوم به نتایج قابل توجهی نائل خواهد شد.

نتیجه‌گیری

سیاست خارجی جمهوری اسلامی بر اساس مفاد قانون اساسی و گفتمان امام خمینی(ره) و آیت‌الله خامنه‌ای، دارای راهبردها و مختصات انقلابی است. با اجرا و اعمال هوشمندانه این راهبردها در سیاست خارجی، هم می‌توان نسبت به نظام سلطه و استکبار، غیرمتعهد ماند و هم می‌توان روابط دوستانه با کشورهای غیر متخاصم جهان داشت. جمهوری اسلامی ایران با اتخاذ رویکرد نگاه به شرق نشان می‌دهد که روابط با کشورهای هم‌سو با توجه به رفتار خصمانه غرب، در اولویت قرار دارد.

ایجاد روابط راهبردی با شرق در مفاهیم جغرافیایی و سیاسی نشان می‌دهد که ایران از رویکرد تاکتیکی به‌عنوان یک راهکار، برای توسعه روابط با شرق فاصله گرفته و متمایل به ایجاد مناسبات درازمدت با کشورهای دوست است.

معنای رویکرد راهبردی به شرق این است که حتی اگر روابط ایران با غرب بهبود یابد، توجه به شرق ادامه خواهد یافت. بر این اساس، این تصور که چنانچه روابط ما با کشورهای مثل روسیه، چین و همسایگان تضعیف شود، راه برای حرکت به سمت غرب هموار می‌شود، یک تصور غیرمنطقی است.

چراکه روابط ما با غرب بستگی به تغییر رویکرد خصومت‌آمیز آن‌ها نسبت به ایران دارد و در صورت این تغییر، غربی‌ها می‌توانند از رابطه قوی با ایران بهره‌مند شوند. لذا نباید برای هموارسازی رابطه با غرب، ارتباط با شرق را تخریب کنیم.

رویکرد راهبردی نگاه به شرق مغایر با شعار نه شرقی - نه غربی و نافی استقلال کشور نبوده و نیست. شعار نه شرقی - نه غربی یک اصل ثابت و غیرقابل تغییر در سیاست خارجی ایران بوده و به معنای استقلال و عدم وابستگی به قدرت‌های جهانی است. استقلال ایران با عدم تعهد نسبت به قدرت‌های بزرگ معنا می‌شود و ایران در عین عملیاتی‌سازی رویکرد نگاه به شرق، اجازه نمی‌دهد که کشورهای جهان دیدگاه‌های خود را به ایران دیکته کنند. بر اساس این رویکرد، جمهوری اسلامی ایران در عین داشتن روابط رسمی، زیر سلطه هیچ کشوری چه در شرق و چه در غرب نخواهد رفت. لذا روابط ایران با روسیه، چین، منطقه اوراسیا، همسایگان و دیگر کشورهای دوست، سیاستی کاملاً اصولی و عقلایی و مبتنی بر رویکرد نگاه به شرق و در امتداد اصل نه شرقی - نه غربی است. این رویکرد، تأمین منافع ملی را هدف می‌داند و استفاده از ظرفیت‌های کشورهای مختلف برای تأمین منافع ملی را در دستورکار قرار می‌دهد. پیش‌بینی می‌شود که در نظم جدید جهانی، دولت‌های اوراسیایی از جمله ایران نقش مهمی در شکل‌دهی به نظام اقتصادی بین‌المللی خواهند داشت و راهبرد نگاه به شرق ایران در این روند، امری منطقی و مبتنی بر منافع ملی است.

در میان کشورهایی که در دوره تحریم نیز ایران را تنها نگذاشتند و در کنار ایران بودند و در مجامع مختلف به‌ویژه در شورای امنیت سازمان ملل از ما حمایت کردند، دو کشور روسیه و چین قرار دارند. تقویت روابط ایران با این کشورها نشان‌دهنده این است که ایران برای دوستان خود اهمیت قائل است و همکاری‌های خوب آن‌ها را در شرایط سخت، فراموش نمی‌کند. این قبیل ارتباطات با هدف تأمین منافع ملی

و تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی و همچنین تقویت جبهه چندجانبه‌گرایی در جهان، دنبال می‌شود. البته باید توجه داشت که کشورهای جهان علی‌رغم داشتن رابطه خوب با یکدیگر، مواضع مستقل خود را دارند. این مواضع ممکن است در بعضی از موضوعات با مواضع کشور دوست، هم‌جهت و هم‌سو نبوده و در برخی موارد متفاوت باشند. ایران نیز ممکن است منافع کاملاً هم‌سوایی با کشورهای دوست و اختلاف‌نظرهایی هم با آنان داشته باشد. این وظیفه وزارت امور خارجه و دیپلمات‌های کشورهاست که در مقاطع بروز اختلاف، اوضاع را مدیریت کرده و با فعال‌سازی دیپلماسی از روابط دوستانه مراقبت کنند. طبعاً در مواقع بروز اختلاف، توقف همکاری‌ها یا قطع ارتباط نمی‌تواند تصمیم‌سازنده‌ای تلقی شود. خوشبختانه امروز روسیه و چین به این جمع‌بندی رسیده‌اند که ایران در عین پایبندی به روابط دوستانه، در ارتباط با خطوط قرمز و دفاع از تمامیت ارضی و حاکمیت ملی با هیچ کشوری تعارف نداشته و عقد اخوت نبسته است.

در تاریخ روابط خارجی ایران، همواره مثال‌ها و مصادیقی برای احساس عدم اعتماد به روسیه مطرح بوده است. گاهی با یادآوری مکرر قراردادهای ننگین گلستان و ترکمانچای تلاش می‌شود تا روابط خوب ایران با روسیه زیر سؤال برود. در تاریخ ایران ما شاهد جداشدن هرات و بحرین از ایران با دسایس انگلیس هم هستیم اما روند تبلیغی انگلیسی‌ها طوری بوده که افکار عمومی بر قراردادهای ترکمانچای و گلستان متمرکز شود و جدایی هرات و بحرین از ایران برجسته نشود.

در عین حال اگر امروز حوادث تلخ تاریخ ملاک رابطه‌سازی با کشورها قرار گیرد، با توجه به اقدامات نادرشاه در هند یا آقا محمدخان در گرجستان، این کشورها نیز باید رابطه خود را بر این اساس با ایران تنظیم کنند. روابط فعلی ایران و روسیه بر اساس احترام متقابل مبتنی بر عدالت است و با مناسبات دولت‌های قاجار و پهلوی با اتحاد جماهیر شوروی تفاوت دارد. امروز نه روسیه آن اقتدار و سیاست‌های قبل از فروپاشی شوروی را دارد و نه ایران دارای ضعف‌های دوران قاجار و پهلوی است. در مقطع فعلی، روسیه بزرگ‌ترین همسایه ما است و از جایگاه ویژه‌ای در ساختار سیاست خارجی ایران برخوردار است. جنگ اوکراین که موجب تضعیف جایگاه

روسیه در جهان شده نیز فرصت‌های جدیدی برای ایران خلق کرده و هشیاران می‌توانیم با استفاده از این ظرفیت‌ها، منافع ملی خود را تأمین کنیم. امروز آمریکا به دلیل دشمنی نهادینه شده با ایران و همچنین اعمال دیکتاتوری جهانی، مصداق دقیق و کامل استکبار است و جمهوری اسلامی ایران برقراری رابطه با آمریکا و رژیم جعلی صهیونیستی را بر نمی‌تابد.

در این مقطع، اتحادیه اروپا نیز تحت تأثیر چند قدرت اروپایی، رویکرد متخاصمانه دارد و بیش از آنکه به ایجاد و تقویت روابط دوجانبه با ایران توجه کند، به دنبال طرح مسائل حاشیه‌ای برای اعمال فشار به ایران است. متأسفانه، برخی از قلم‌ها و زبان‌ها در سال‌های متمادی، سعی داشته‌اند خصومت آشکار آمریکا نسبت به ایران و همراهی اروپا با این کشور را تا سطح سوء تفاهم تقلیل داده و حساسیت افکار عمومی درباره مظالم آمریکا را کاهش دهند. واقعیت این است که از اولین روزهای پیروزی انقلاب اسلامی، غرب به رهبری آمریکا و مشارکت اروپا، نخواستند منافع حداکثری ایران تأمین شود.

در قضایای سلمان رشدی یا دادگاه میکونوس روابط با غرب کاملاً سرد بود و در زمان‌هایی که روابط با اروپا بهتر شد نیز به بهانه‌هایی همچون حقوق بشر، انرژی هسته‌ای، تروریسم، نفوذ منطقه‌ای یا توان دفاعی حاضر به همکاری همه‌جانبه با ایران نبودند. دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران در چهار دهه گذشته در مسیر پختگی حرکت کرده و قدرت تمایز دوست از دشمن را دارد.

روابط خوب ایران با روسیه و کشورهای همسایه، اقدامی کاملاً اصولی و عقلایی است، چرا که در مقطعی که غربی‌ها یک رویکرد منفی نسبت به ایران دارند، نمی‌توان شرق را هم کنار بگذاریم. در این شرایط کاملاً منزوی خواهیم شد. طبعاً اگر اروپا هم بخواهد بر اساس احترام متقابل با ایران ارتباط برقرار کند، پاسخ مثبت دریافت می‌کند. هنر دیپلماسی این است که با شناسایی اهداف و حوزه‌های نفوذ مشترک، از ظرفیت همه کشورها برای تأمین منافع ملی بهره جوید.

نکته آخر اینکه جهان در انتظار نظم جدیدی با محوریت چندجانبه‌گرایی است جنگ اوکراین با روسیه روند تثبیت این جنگ را تسریع خواهد کرد. در این نظم جدید، کشورهای حوزه اوراسیا، به‌ویژه روسیه و چین در کنار ایران، بازیگران مؤثر

خواهند بود. این نظم به معنای رقابت جدی میان شرق با مرکزیت اوراسیا با آمریکا و چند کشور اروپایی است و نظم مبتنی بر یک‌جانبه‌گرایی را با چالش مواجه خواهد کرد. در نظم جدید، آثار رویکرد نگاه به شرق ایران بیشتر مشخص شده و در مشرق زمین یک اتحاد قوی میان مخالفان یک‌جانبه‌گرایی آمریکا وجود خواهد آمد. از آثار این اتحاد، تسریع در افول قدرت آمریکا، تضعیف ناتو و برتری کشورهای مستقل و متمایل به مقابله با دیکتاتوری جهانی به‌عنوان ملزومات تمدن نوین اسلامی خواهد بود.

فهرست منابع

- اجرلو، حسین (۱۴۰۱). *ظرفیت‌های سیاست همسایگی دولت سیزدهم در کاهش چالش‌های امنیتی*، نشریه مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال ۲۳، شماره ۳، پیاپی ۹۱.
- باقری دولت‌آبادی، علی (۱۴۰۰). *تحلیل سه سطحی موانع سیاسی-اقتصادی پیش روی دولت سیزدهم برای پیشبرد دیپلماسی سلامت در خاورمیانه*، دو فصلنامه سیاست و روابط بین‌الملل، دوره ۵، شماره ۹، بهار و تابستان.
- آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۷/۱۰/۰۱.
- آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۹۴/۱۲/۲۰.
- آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار مردم آذربایجان شرقی، ۱۳۹۶/۱۱/۲۹.
- آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار نخبگان و استعدادهای برتر علمی، ۱۳۹۷/۷/۲۵.
- آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در بیستمین سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۳۸۸/۰۳/۱۴.
- آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار با رئیس‌جمهوری ویتنام، ۱۳۹۴/۱۲/۲۵.
- پروانه، محمود (۱۳۹۴). *نقد گفتمان دولت سازندگی مبتنی بر گفتمان سیاسی امام خمینی^(ره)*، اندیشنامه ولایت، پیاپی ۱، بهار و تابستان.
- جعفری، تقی و همکاران (۱۴۰۱). *تأثیر سرمایه اجتماعی بر امنیت ملی در دولت دوازدهم*، نشریه امنیت ملی، پیاپی ۴۰، تابستان.
- حسینی، محمد (۱۴۰۱). *موانع تحقق سیاست همسایگی و نگاه آسیایی در دولت سیزدهم*، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۳۶، شماره ۲، تابستان.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۴۴). *صحیفه امام*، جلد اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۵۷). *صحیفه امام*، جلد پنجم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۵۸). *صحیفه امام*، جلد هفتم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- خمینی، روح‌الله (۱۳۵۸). *صحیفه امام*، جلد یازدهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).

- خمینی، روح‌الله (۱۳۶۲). *صحیفه امام*، جلد هفدهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- زروانی، جواد و همکاران (۱۴۰۲). *تحلیلی بر پایگاه اجتماعی، رویکرد و خط‌مشی حزب کارگزاران سازندگی ایران*، فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، پیاپی ۶۳، تابستان.
- سلیمانی، رضا (۱۴۰۱). *تحلیل گفتمانی سیاست خارجی دولت سیزدهم*، فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، شماره ۱، پیاپی ۲۴، پاییز.
- صیوری، ضیاء‌الدین و صالحیان، تاج‌الدین (۱۳۹۶). *بررسی راهبردی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران مطالعه موردی: دولت یازدهم و دوازدهم*، پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره ۷، شماره ۲، پیاپی ۲۴، تابستان.
- فرسایی، شهرام و همکاران (۱۳۹۹). *نقش متغیرهای فردی و بین‌المللی در تحقق اهداف سیاست خارجی دولت روحانی برای توسعه اقتصادی ایران*، نشریه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، سال ۱۰، شماره ۱، پیاپی ۳۶، بهار.
- کریمی فرد، حسین (۱۴۰۱). *هویت و عقلانیت‌گرایی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (دوره ریاست جمهوری حسن روحانی)*، نشریه سیاست پژوهی اسلامی ایرانی، پیاپی ۳، پاییز.
- کیوان حسینی، اصغر؛ فدوی، حبیب‌الله (۱۴۰۳). *سیاست امنیتی دولت سازندگی؛ گذار از آرمان‌گرایی به عمل‌گرایی ژئوپلیتیک محور (۱۳۷۶-۱۳۶۸)*، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، پیاپی ۴۹، تابستان.